

DEVERBATİVLƏR TAKSİS MÜNASİBƏTLƏRİNİN İFADƏ VASİTƏSİ KİMİ

Nigar ALİYEVƏ*

Xülasə: Bu məqalədə ingilis dilində deverbativlərin işləmə potensialını araşdırılır. Məqalədə deverbativlərin feili və ismi xüsusiyyətlərə malik leksik vahidlər olduğu qeyd edilir. Məqalədə taksisin semantik məsələləri nəzərdən keçirilir, bu kateqoriyanın mahiyyətinin temporalıq kimi anlaşılması əsaslandırılır. Məqalədə taksisin bu cür anlaşılmasının deverbativlərin temporal münasibətlərin ifadə imkanlarını müəyyənləşdirməyə imkan verdiyi qeyd edilir. Məqalədə müəllif tərəfindən deverbativlərin temporalıq xüsusiyyətlərinin ifadəsi imkanlarını əyaniləşdirmək məqsədi ilə ingilis dilindən konkret nümunələrdən istifadə edilir.

Açar Sözlər: *Deverbativlər, Leksik Semantika, Semantik Kateqoriya, Törəmə Semantika, Nominallaşma, Taksis, Taksis Funksiyası*

Deverbatives As A Means Of Expressing Taxis Attitudes

Summary: The article deals with the functional potential of deverbatives in English. The article states that deverbatives are lexical units with verb and noun properties. In the article, the semantic issues of taxis are considered, the understanding of the essence of the category as temporality is justified. In the article it is noted that understanding of taxis allows deverbatives to determine the expressive possibilities of temporal relations. The author uses specific examples from the English language in order to visualize the possibilities of expressing the temporal characteristics of adverbs.

Key Words: *Deverbatives, Lexical Semantics, Semantic Category, Derivational Semantics, Nominalization, Taxis, Taxis Function*

Dilin leksik qatı daim inkişafdadır və leksik sistem dildə baş verən dəyişiklikləri maksimum dolğun şəkildə özündə əks etdirir. Leksik qatın zənginləşdirilməsinin digər yolları ilə müqayisədə sözdüzəltmə və söz mənalarının semantik inkişafı, digər dillərdə olduğu kimi, ingilis dilində də ən məhsuldar üsuldur. Dilin leksik sistemində yeni sözlərin yaranması və ya mövcud sözlərin vaxtaşırı yeni mənalar qazanması ikincidərəcəli kateqoriyadır və bu prosesin fərqli aspektlərdən tədqiqi dünyanın milli mənzərəsinin öyrənilməsi və bərpası üçün əvəzsiz material verir. Sözlərin yaranmasının ən çox yayılmış növləri danışığın (nitqin) formalaşmasının sintaktik proseslərində fəal iştirak edən transpozisiya tipləri, həmçinin konversiya və semantik yerdəyişmələri birləşdirən sözdəyişmə tipləridir.

Nominallaşma adlanan felin ismə çevrilməsi müxtəlif mətn növlərində geniş istifadə olunur və nitqə dəqiqlik və ifadəlilik verməklə yanaşı, mətnin formalaşmasında da mühüm rol oynayır. Bu, xüsusi nominasiya üsuludur ki, prosesin nəticəsində real dünyanın mövcud anlayış və obyektlərinə yeni, daha tutumlu, bəzən ifadəli adlar verilir və ya yeni anlayışlar və bütöv kateqoriyalar formalaşır. Ətraf aləmi və dil formalarını təsnif etmək mexanizmlərinin mürəkkəb qarşılıqlı təsiri nəticəsində deverballaşma prosesi mürəkkəb integrativ xarakter alır, çünki deverbativlər mənalarının cəmi həm ismi, həm də feili kateqoriyalardan ibarət olan semantik cəhətdən mürəkkəb vahidlərdir.

Feili isim kifayət qədər şəffaf daxili formaya malik törəmə nominativ vahiddir və onun semantikasi feili əsasın konseptual strukturu, affiks və isim və feilə xas mənalarının qarşılıqlı təsirindən formalaşır. Lakin feildən yaranan əksər isimlər çoxmənalıdır və artıq nominasiya aktı zamanı onlarda mənanın “artması” aşkara çıxır. Semantikanın, konseptual bazanın, funksiyaların, statistik məlumatların öyrənilməsi də daxil olmaqla hərtərəfli tədqiqat modelinin seçilməsi mühüm əhəmiyyətə malikdir, çünki müxtəlif məlumatların, o cümlədən konseptual məlumatların integrasiyası ümumiləşdirmələr aparmağa, analogiyalar aparmağa və diskursda bu vahidlərin ümumi fəaliyyət proseslərini təsvir etməyə imkan verir.

Deverbativlər qrupunun meydana çıxması danışıda dil vasitələrin sıxılma (univerballaşma) və isimləşmə (nominallaşma) meyli kimi səbəblərlə sıx bağlıdır. Məlumdur ki, nominallaşdırma danışının təcrübəsinə əsaslanır və situasiyanın müəyyən aspektlərini

* Aliyeva_Nigar_M@baau.edu.az

implisit kateqoriyaya köçürür, eyni zamanda danışanın diqqətini prosesin bəzi digər komponentlərinə cəlb edir. Bu fenomenin mahiyyəti situasiyanın bəzi əhəmiyyətsiz hissələrini buraxmaqla və ya qiymətləndirmə mühakiməsi formalaşdırmaqla qəbul edənə müəyyən təsir göstərməkdir. Deməli, deverballaşma xüsusi nominasiya növü kimi şəxs, kəmiyyət, tərz, zaman və s. kimi mütləq feili kateqoriyalardan istifadə etməklə səciyyələndirmədən yayınmaq üçün feldən istifadə edərək vəziyyəti bilərəkdən ifadə etməmək məqsədi daşıyır, halbuki bir çox feili kateqoriyalar (aspektuallıq, temporalıq, növ) feil əsasında təqdim olunur və bu və ya digər şəkildə isimdə öz əksini tapır.

Deverbativ isimlərin semantikasının təsviri məsələləri müxtəlif dövrlərdə ayrı-ayrı dilçilərin tədqiqat predmeti olmuşdur (Архипова, 2010: 512-513). Əksər dilçilər adətən deverbativlərin geterogen və ya dual (ikili, ikiqatlı) törəmə isimlər (adlar) kimi törəndikləri feillərin xüsusiyyətlərini qoruyub saxladıklarını qeyd edirlər. Leksik semantikadan savayı deverbativlər həm də taksistlik (temporalıq) kimi feili xarakteristikani, yəni eynizamanlılıq və müxtəlifzamanlılıq kimi taksis kateqorial mənalarının aktuallaşması qabiliyyətini qəbul edir.

Deverbativlər iki başlanğıcı – ismi və feili xüsusiyyətləri özündə birləşdirən xüsusi söz yaradıcılığı üsuludur. Deverbativlər, törəmə adlar kimi, fel və isim kimi iki əsas nitq hissəsinin xüsusiyyətlərini özündə birləşdirir. Deverbativlər feili semantika baxımından fərqli isimlər sinfini təmsil edir. Deverbativ isimlər sinfinin qeyri-həmcinsliyi onların “ikili təbiəti” ilə sıx bağlıdır. Deverbativlər ontoloji feili mənalarla törəmə prosesində onların qazandıqları substansial (predmet) mənalarını birləşdirir (Архипова, 2016: 135-142).

Ənənəvi qrammatikada nitq hissələri kimi isim və fel ilə ifadə olunan predmetlik və prosessualıq kimi mənaların əsas ifadə üsullarını çoxdan müəyyən edilmişdir. Lakin, E.S.Kubryakovanın qeydinə görə, “eyni hadisəni təsvir etməyin alternativ yolları dilçilər üçün xüsusi cəlbədidir və məhz ona görə ki, onlar bizi müxtəlif aspektlər və müxtəlif tərəflərdən gördükləri ontoloji cəhətdən eyni reallıqlara qaytarır, eləcə də həm də ona görə ki, dünyanın müxtəlif hadisələrinin bu qədər fərqli başa düşülməsinin səbəbləri haqqında düşünə bilirik. Eyni bir fenomeni və ya hadisəni təsvir etmək üçün dəyişən üsullar yaratmaq bacarığı dilin ayrılmaz xüsusiyyətidir (Кубрякова, 2004: 17). Bu üsullara, fikrimizcə, feil ilə ifadə olunan eyni denotativ situasiyanın linqvistik şərhinin xüsusi aspektini əks etdirən felin substantiv formalarının formalaşması prosesi daxil edilməlidir.

İngilis dilində deverbativ sözdüzəlməsinə dinamik bir proses kimi baxsaq, onda müəyyən model üzrə yeni sözlərin qeyri-məhdud yaranması üçün məhsuldar formantlar üzə çıxarmaq olar və bu cür deverbativ törəmə affikslər, əslində, qapalı çoxluğu təşkil edir [4]. Müasir ingilis dilində proses, hərəkət və ya vəziyyət mənası bildirən feili isimləri abstrakt vahidlər kimi adlandırmaq daha doğru olar, halbuki onlar konkret parametrləri, məsələn, hərəkət aktı, hərəkət şərtləri, hərəkət prosesi və s. xarakterizə edir. Məsələn, “acceleration” (sürətləndirmə), “creation” (yaratma), “correction” (düzəliş), “designation” (təyinat), “foundation” (təməl), “indication” (işarə), “translation” (tərcümə) və eyni zamanda konkret subyekt-obyekt mənalarını inkişaf etdirməyə qadirdir. Məsələn:

“Mrs. Elsing was red with indignation” – (Xanım Elsing qəzəbdən qızardı);

“She knew by now his extreme sensitiveness, for which his acid irony was a protection” – (O, artıq onun həddindən artıq həssaslığını bilirdi, onun turşu istehzası bunun üçün qoruyucu idi).

Müasir dilçilikdə tədqiqatçılar xüsusi qrammatik kateqoriyanın - taksis kateqoriyasının araşdırılmasına dəfələrlə müraciət etmişlər. Germanistikada qismən “taksis” termini ilə səsləşən zamana aidlik, nisbi zaman, zamanların uzlaşması anlayışlarından istifadə edilir (Аржанцева, 2012: 944-954; Зольникова, 2009:242-252). Taksis qrammatik kateqoriyası haqqında ilk dəfə R.O.Yakobsonun əsərində bəhs edilir. Müəllifin qeydinə görə, “taksis

məlumat verilən faktı digər məlumat verilən fakta münasibətdə və məlumatın faktına aidiyyəti olmadan xarakterizə edir” (Якобсон, 1972:110).

Problemin indiki vəziyyəti növbəti addımı - taksis münasibətlərinin xüsusi təhlil predmeti kimi müəyyən edilməsinə zəmin yaradır. Bununla belə, taksis kateqoriyası hamı tərəfindən birmənalı qarşılanmır. Hərəkətlərin zamanla əlaqəsi bir çox dilçilər tərəfindən digər semantik kateqoriyaların, xüsusən də temporallıq və aspektuallıq kateqoriyalarının, eləcə də keçici aspektual-zaman və aspektual-taksis kateqoriyalarının elementi kimi şərh olunur. Bu cür fikir ayrılıqlarının səbəbi təkcə təsvir olunan obyektin mürəkkəbliyi deyil, həm də müxtəlif müəlliflərin tədqiqatlarında “aspektuallıq”, “temporallıq”, “taksis” terminlərinin şərhindəki mövcud qeyri-müəyyənlikdir. Taksis semantikasının mürəkkəbliyi və müxtəlifliyi hətta taksisi müstəqil kateqoriya kimi hesab edən dilçilər arasında taksisin ingilis dilinin qrammatik kateqoriyalar sistemindəki yeri, taksis cütünün strukturu və məzmun xüsusiyyətləri haqqında mübahisələrə səbəb olur.

Germanistikada taksis qrammatik kateqoriyası müstəqil lingvistik kateqoriya kimi fərqləndirilmir. Onlar xronoloji əlaqələri temporallıq və aspektuallıq (Bartsch, 1995:282) kateqoriyaları daxilində, eləcə də modallıq qrammatik kateqoriyasını təsvir edərkən nəzərə alırlar. Rus dilçiliyində taksis kateqoriyasının iki əsas anlayışı vardır - morfoloji və funksional-semantik. Y.S.Maslov taksis kateqoriyasını onun aspektuallığı və temporallığı ilə əlaqədə nəzərdən keçirir və taksis kateqoriyasının xronoloji münasibətlər (eynizamanlıq, qabaqlama, ardıcılıq) və bəzi məntiqi əlaqələri ifadə etdiyini qeyd edir (Маслов, 1978: 44). Taksislər və zaman birləşməsində bəzi dillərdə “nisbi zaman”ın xüsusi formaları ilə ifadə olunan mürəkkəb zaman əlaqəsi sistemi yaranır. Y.S.Maslovun fikrincə, “bəzi dillərdə “taksis” xüsusi qrammatik kateqoriya kimi çıxış etmir, həm növ, həm də zamanla birləşmiş kateqoriyada birləşir. Y.S.Maslov taksis kateqoriyasının təsvirində taksis mənalarını iki sahəyə ayırır: xronoloji taksilər (zaman əlaqələri) və məntiqi taksilər (səbəb-nəticə, şərti, güzəşt, məqsəd əlaqələri)” (Маслов, 1978: 4).

Müxtəlif leksik (hadisə, fəaliyyət, prosedur, statik) və törəmə semantikanın deverbativləri taksis çoxmorfiyanı həyata keçirmək vasitəsi kimi çıxış edir. Temporal (zaman) və digər zərf sözləri ilə işlədildikdə onlar müxtəlif zaman mənalı aktualaşdırma funksiyalarını yerinə yetirir. Taksis çoxmorfiyası ilk növbədə sözlərinin getergen semantik potensialı ilə bağlıdır. Temporal mənada sözləri ilə işlədildikdə (məsələn, during, after, before, since, until, till), deverbativlər ilkin-taksis (zaman) mənaları reallaşdırır, şərti, yekun, instrumental və digər semantika ifadə edən sözləri ilə birləşdikdə (məsələn, at, by, with, despite, in spite of, for, because of və s.) ikinci-taksis mənalarının müxtəlif variantlarını aktualaşdırır. Məsələn:

1. “Upon arrival, the house was fully engulfed in flames” – (Gələndə kimi evi tamamilə alov bürüdü);

2. “Before his departure, the Roots were churning out critically acclaimed albums and inching further into the hip-hop mainstream” – (Onun gedişindən əvvəl Rutz tənqidçiləri bəyəndiyi albomu buraxdılar və hip-hopun axınında bir az da irəli getdilər)

3. “After her arrival, John took part in the Civil Rights Movement” – (Gəldikəndən sonra Con vətəndaş hüquqları hərəkatında iştirak etdi)

Bu nümunələrdə ingilis dilindəki aksional (hərəkət bildirən) “arrival” və “departure” zaman bildirən “upon”, “after”, “before” sözləri ilə birləşmədə eynizamanlılığın (bax: 1-ci cümlə), qabaqlama (bax: 2-ci cümlə), ardıcılıq, növbələşmə (bax: 3-cü cümlə) ilkin-taksis mənasını reallaşması vasitəsi kimi çıxış edir.

Taksis polimorfiyası eynizamanlılığın ilkin- və ya ikinci taksis formalarının aktualaşdırıcıları funksiyasında çıxış edə bilən sözlərinin çoxmənalılığı ilə şərtlənmişdir. Məsələn, ingilis dilində bu qəbildən olan sözlərinə “at”, “on”, “upon”, “with”, “by”, “through” və s. misal göstərmək olar.

İngilis dilindəki növbəti cümlələrdə “examination” deverbativi “on” və “upon” sözləri ilə temporal və şərt mənalarda ilkin-taksis (bax: 4-cü cümlə) və eynizamanlılığın şərt-taksis (bax: 5-6-cı cümlələr) mənalının aktualizatoru kimi çıxış edir.

4. “Upon examination, the doctor found out a hearing impairment and said it was already too late for any intervention” – (Müayinə zamanı həkim eşitmə qüsuru aşkar edib və müdaxilə etmək üçün çox gec olduğunu bildirib);

5. “On closer examination, inevitably, the cheer became a shrug” – (Diqqətlə baxanda salam istər-istəməz çiyin çəkməyə çevrildi);

6. “Upon further examination, his symbolism becomes less and less subtle” – (Sonradan öyrəniləndikcə onun simvolizmi getdikcə daha az incə olur).

Əlavə etmək lazımdır ki, 5 və 6-cı cümlələrdə ingilis dilindəki “closer” və “further” təyinləri (atributları) əlavə şərtlilik eksplikatorları kimi çıxış edir.

İngilis dilindəki aşağıdakı nümunələrdə “arrival” hərəkət bildirən deverbativi davamlı-taksis şəraitdə işləndikdə də (bax: aspekt bildirən zərflər - shortly, five years, a day, two days) ardıcılıq və qabaqlama, əvvəl davamlı-ilkin taksis mənalı reallaşmışdır. Məsələn:

7. “Shortly after their arrival, they met two guides dressed in green shirts, khakis and thick boots” – (Gələndən az sonra yaşıl köynək, xaki şalvar və qalın çəkmə geyinmiş iki bələdçi ilə qarşılaşdılar);

8. “Five years after the arrival of over a million asylum seekers, many fleeing war in Iraq and Syria” – (Bir milyondan çox sığınacaq axtaran şəxsin gəlişindən beş il sonra, onların çoxu İraq və Suriyadakı müharibədən qaçıb).

İşin elmi nəticəsi: Feili isim nominativ funksiyası yerinə yetirir və predmetliliyin ümumkateqoriyalı mənanı ehtiva edən nominativ məna daşıyır. Müasir dilçilik biliyinin koqnitiv paradigmi çərçivəsində nitq hissələrini kəşimləyən söz sinifləri sistemi kimi təqdim etmək məqsədəuyğun hesab edilə bilməz. Buna uyğun olaraq feili isim semantik məkanın müxtəlifliyi ilə xarakterizə olunur. Feili isim feilin qrammatik və semantik kateqoriyalar sistemini əks etdirir ki, bu da morfoloji, sintaktik və semantik kateqorik mənalı arasında əlaqələrin olmasını təsdiq edir. İsimlər və feillərin dinamik qarşılıqlı təsir müstəvisində yer alan proseslərin təhlili bu kateqoriyalar arasındakı əlaqənin müxtəlif tərəflərini açmağa imkan verir. Müxtəlifplanlı dil elementlərin ümumi semantik sahələrinin yaxınlaşması nəticəsində yaranan, yüksək sabitliyə malik və geniş funksional-semantik və leksik-qrammatik sahələrin həddlərində baş verən deverbativləri isim və feil kateqoriyalarının qarşılıqlı təsirinin nəticəsi kimi baxmaq daah məqsədəuyğundur.

İşin elmi yeniliyi: İngilis dilinin materialından istifadə etməklə taksis funksional-semantik kateqoriyasının dil məzmununun təsnifi səviyyəsində kateqoriyalararası qarşılıqlı əlaqəsi hərtərəfli tədqiq edilməsi, taksislərin semantik potensialını təşkil edən semantik funksiyalar müəyyən edilməsi, taksislərin semantik funksiyalarını ifadə edəndil vasitələr müəyyən edilməsi və onların müxtəlif zaman planlarında istifadəsi nəzərə alınması işin elmi yeniliyi kimi dəyərləndirilə bilər.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti: Məqalənin praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, onun nəticələri nəzəri qrammatika üzrə mühazirə kursları keçərkən, praktiki ingilis dili qrammatikası kursu üçün materiallar hazırlayarkən, həmçinin kurs işləri, tezislər və dissertasiyalar yazarkən istifadə edilə bilər.

ƏDƏBİYYAT

Архипова И. В. Категория таксиса в разноструктурных языках/ И.В. Архипова. - Новосибирск : Изд-во Новосиб. гос. пед. унта, 2020. 173 с.; Болотова Е.В. О словообразовательной тенденции отглагольных существительных в немецкоязычных газетных текстах // Доклады Башкирского университета. 2019. Т. 4, № 1. с. 108–112; Alexiadou A. Nominalizations: a Probe into the Architecture of Grammar.

- Part II: The Aspectual Properties of Nominalizations, and the Lexicon vs. Syntax Debate // *Language and Linguistics Compass*. 2010. No. 4 (7). P. 512–523.
- Архипова, И. В. Высказывание с предложными девербативами в современном немецком языке/ И. В. Архипова. Новосибирск: Изд. НГПУ, 2012. 148 с.;
- Архипова, И. В. Предложный девербатив как конституент зависимого таксиса современного немецкого языка // *Вестник Новосибирского государственного педагогического университета*. 2016. № 4. С. 135–142.
- Кубрякова, Е.С. Язык и знание: На пути получения знаний о языке. Части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира/ Е.С.Кубрякова. -М.: Языки славянской культуры, 2004. 560 с.
- Гвишиани Н.Б. Современный английский язык: лексикология / Н. Б. Гвишиани. -4-е изд., перераб. и доп. -Москва : Издательство Юрайт, 2024. - 266 с.
- Аржанцева, Н. В. Семантика отглагольных существительных как основа их классификации (на материале английского, немецкого и русского языков) // *Научный журнал Кубанского государственного аграрного университета*. – 2012. – № 81. – с. 944–954.
- Зольникова, Н. Н. Отглагольные имена в немецком и русском языках // *Вестник Челябинского государственного педагогического университета*. – 2009. – № 7. – с. 242–252.
- Якобсон, Р.О. Шифтеры, глагольные категории и русский язык // *Принципы типологического анализа языков различного строя: сб. статей / Ин-т востоковедения; сост. И предисл. О. Г. Ревзиной*. М.: Наука, 1972. 282 с.
- Bartsch, R. Situations, tense and aspect: Dynamic Discourse Ontology and the Semantic. – NewYork: Mouton de Gruyter, 1995. – 289 p
- Маслов, Ю.С. К основаниям сопоставительной аспектологии // *Проблемы современного теоретического и синхронно-описательного языкознания*. Вып. 1. Вопросы сопоставительной аспектологии. -Л.: Изд-во ЛГУ, 1978. с. 4–44.

